

Mevlânâ'nın Mesnevî'sinde Gece Sembolü

Hamide Ulupınar | <https://orcid.org/0000-0002-5601-0238> | Sorumlu Yazar

hamide.ulupinar@ikc.edu.tr

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi | <https://ror.org/024nx4843>
İslami İlimler Fakültesi, Tasavvuf Ana Bilim Dalı, İzmir, Türkiye

Betül Gürer | <https://orcid.org/0000-0002-1486-4358>

bgurer@erbakan.edu.tr

Necmettin Erbakan Üniversitesi | <https://ror.org/024nx4843>

İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Ana Bilim Dalı, Konya, Türkiye

Öz

Zaman, hakikatini keşfetme, anlamlandırma, yönetme gibi pek çok yönleriyle düşünce tarihinin en temel konuları arasında yer almıştır. Gündüzün zıddı olan ve karanlık zaman dilimini anlatan geceye de hem insanın ömrünün yarısını kapsadığı hem de hayatın biyolojik ve manevi boyutlarına etkisi büyük olduğu için insanlık tarafından büyük önem verilmiştir. Gündüz, aydınlık ve meşguliyet zamanı olmasına rağmen Kur'ân-ı Kerim'de gecenin daha fazla zikredildiği, Allah'ın üzerine yemin ettiği vakit ve bir âyeti olarak telakki edildiği görülmüştür. Âyetlerde gece, “dinlenme, peygamberlere vahiy inme, helak, hikmetli işlerin diğerlerinden ayrılma vakti, gizlenme, ibadet etme ve yürüme/yola çıkma vakitleri” şeklinde gerçek anlamda, “karanlık”, “gaflet” ve “örtü” manalarında ise mecaz anlamda kullanılmıştır. Bu çalışmanın amacı, gece kavramının Mevlânâ'nın Mesnevî'sinde kazandığı sembolik anlamları tespit etmekle birlikte kavramın İslâmî gelenekteki ve tasavvuf kültüründeki yerini ortaya koymaktır. Gece, akademik çalışmalara gerektiği ölçüde konu edilmemiştir. Gece hakkındaki mevcut çalışmalarda kavramın Kur'ân-ı Kerim'deki anlamları, gece ile ilgili kavram ve eylemler; mübarek gecelerin fazileti ve hadislerdeki kullanımına yoğunlaştığı görülmektedir. Mevlânâ üzerinde yapılan çalışmalarda ise Mevlânâ'nın sadece rubâîlerinde gece, seyr ü sülûk metodu açısından ele alınmıştır. Dolayısıyla bu çalışma zamanın yarısı olan gecenin, Mevlânâ'nın Mesnevî isimli eserinde kazandığı sembolik anlamları ve bu remizlerin İslâmî gelenekteki yerini tespitteki boşluğu doldurmayı hedeflemektedir. Mevlânâ, Mesnevî'de “gece” kelimesini çoğunlukla gerçek anlamda kullanmıştır. Gece, eylemin olmadığı anı ifade ederken “karanlık/zulmet-i tabiat, gaflet, örtü” gibi olumsuz; insanın hakikate kapı aralamaya çalıştığı eylem anını anlatırken ise “yol almak/yolda olmak/vuslat” sembolleriyle olumlu zamanı ifade etmektedir. Mevlânâ'nın Mesnevî'sinde geceye yüklediği bu anlamlar/semboller ve kullanım şekilleri Kur'ân'daki kullanım ve manadan ilham alınarak zenginleştirilmiş, gecede/anda/kavramda derinleşme ve yolculuk etme gibi remizler yoluyla anlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Tasavvuf, Mevlânâ, Mesnevî, Gece, Sembol

Öne Çıkanlar

- Mevlânâ'nın Mesnevî'sinde gece kavramı, “karanlık/zulmet-i tabiat”, “gaflet” ve “örtü” sembolleriyle anlatılmış ve bu sembollerin Kur'ân'daki kullanımından hareketle zenginleştirildiği tespit edilmiştir.

- Gece kavramı Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinde çoğunlukla gerçek anlamda karanlık zaman dilimini anlatmak için kullanılmıştır.
- Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinde gece kavramı hareketsiz anı anlatırken “karanlık/zulmet-i tabiat”, “gaflet” ve “örtü” sembolleriyle anlatılmıştır.
- İnsanın hakikate kapı aralamak için uğraştığı eylem anını anlatırken “yol almak/yolda olmak/vuslat” sembolleri kullanılmıştır.
- Mevlânâ'nın *Mesnevî*'de gece kavramını anlatmak için kullandığı semboller, Kur'ân'dan mülhemdir.

Atıf Bilgisi

Ulupınar, Hamide - Gürer Betül. “Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinde Gece Sembolü”. *Eskiye*ni 49 (Haziran 2023), 501-517. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1275923>

Geliş Tarihi	03 Nisan 2023
Kabul Tarihi	26 Haziran 2023
Yayın Tarihi	30 Haziran 2023
Hakem Sayısı	Ön inceleme: İki İç Hakem (Editörler – Yayın Kurulu Üyeleri) İçerik İncelemesi: İki Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Etik	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	eskiyenedergi@gmail.com
Yazar Katkıları	Çalışmanın Tasarlanması HU (%60) - BG (%40) Veri Toplanması HU (%60) - BG (%40) Veri Analizi HU (%60) - BG (%40) Makalenin Yazımı HU (%60) - BG (%40) Makale Gönderimi ve Revizyonu HU (%90) - BG (%10)
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

Night Symbol in Mawlānā's Mathnawī

Hamide Ulupınar | <https://orcid.org/0000-0002-5601-0238> | Corresponding Author

hamide.ulupinar@ikc.edu.tr

İzmir Kâtip Çelebi University | <https://ror.org/024nx4843>

Faculty of Islamic Sciences, Department of Tasawwuf, İzmir, Türkiye

Betül Gürer | <https://orcid.org/0000-0002-1486-4358>

bgurer@erbakan.edu.tr

Necmettin Erbakan University | <https://ror.org/024nx4843>

Faculty of Theology, Department of Tasawwuf, Konya, Türkiye

Abstract

Time has been among the most fundamental subjects in the history of thought with many aspects such as discovering its truth, making sense of it, and managing it. The night, which is the opposite of the daylight and tells about the dark period, has been given great importance by humanity as it covers half of a person's life and greatly affects the biological and spiritual dimensions of life. Although daytime is a time of light and busyness, it has been seen that night is mentioned more often in the Qur'ān, and considered as the time period on which Allah has sworn and a verse of His existence. In the verses, the night is used in the real sense as "time to rest, a revelation to the prophets, destruction, separation of wise works from others, time to hide, worship and walk/leave", and metaphorically in the meanings of "darkness", "heedlessness" and "cover". This study aims to determine the symbolic meanings of the concept of the night in Mawlānā's *Mathnawī* and to reveal the place of the concept in Islamic tradition and Sufi culture. The night has not been the subject of academic studies to the extent necessary. It is seen that existing studies on the night focus on its meanings in the Qur'an, concepts and actions related to the night, the virtue of the blessed nights and its use in hadiths. In the studies on Mawlānā, only the night in Mawlānā's rubais has been discussed in terms of the method of sayr u suluk (journeying and initiation). Therefore, this study aims to fill the gap in determining the symbolic meanings of night, which is half the time, gained in Mawlānā's *Mathnawī* and the place of these symbols in Islamic tradition. Mawlānā mostly used the word "night" in the real sense in *Mathnawī*. Night expresses the negative time with the symbols of "darkness/darkness of human nature, heedlessness, veil" when describing the moment when there is no action, and the positive time with the symbols of "taking the way / being on the road / meeting (vuslat)" when describing the moment of action when man tries to open the door to the truth. These meanings/symbols and usage patterns that Mawlānā attributed to the night in his *Mathnawī* have been enriched by being inspired by the usage and meaning in the Qur'ān, and are explained through symbols such as deepening and traveling in the night / in the moment / in the concept.

Keywords

Sufism, Mawlānā, Mathnawī, Night, Symbol

Highlights

- The concept of night in Mawlānā's *Mathnawī* is explained with the symbols of “darkness/darkness of human nature”, “heedlessness” and “veil”, and it has been determined that these symbols are enriched with reference to their use in the Qur'ān.
- The concept of night is mostly used in Mawlānā's *Mathnawī* to describe the dark time period in real terms.
- In Mawlānā's *Mathnawī*, the concept of night is described with the symbols of “darkness darkness of human nature”, “heedlessness” and “veil” while describing the still moment.
- The symbols of “taking the road/being on the way/meeting” are used while describing the moment of action when people try to open the door to the truth.
- The symbols used by Mawlānā to describe the concept of night in *Mathnawī* are inspired by the Qur'ān.

Citation

Uluþınar, Hamide - Grer Betl. “Night Symbol in Mawlānā's Mathnawī”. *Eskiyei* 49 (Haziran 2023), 501-517. <https://doi.org/10.37697/eskiyei.1275923>

Date of submission	03 April 2023
Date of acceptance	26 June 2023
Date of publication	30 June 2023
Reviewers	Single anonymized - Two Internal (Editorial board members) Double anonymized - Two External
Review reports	Double-blind
Author Contributions	HU (%60) - BG (%40) HU (%60) - BG (%40) HU (%60) - BG (%40) HU (%60) - BG (%40) HU (%90) - BG (%10)
Plagiarism checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
Complaints	eskiyenidergi@gmail.com
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 . https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/

Giriş

Güneşin batışı ile doğuşu arasındaki zamanı anlatmak için kullanılan gece, dünyanın/insanın ömrünün yaklaşık olarak yarısını kapsamı açısından üzerinde durmayı zorunlu kılmaktadır. Zamanın çok önemli olduğu göz önüne alındığında bu durum kaçınılmazdır. Gündüzün aksine gecenin karanlık olması, istirahat zamanı oluşu, hayat meşgalesinin azalması, sessizlik ve sükûneti barındırması insanların özellikle filozofların/aşık-ların/âbidlerin dikkatini çekmiştir. İnsanı merkeze alan ve zamanı önemseyen dinin, kut-sal kitapların, Kur'ân-ı Kerîm'in, hadislerin azımsanmayacak ölçüde geceye anlam yüklediği göze çarpmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'de gece sayısal olarak 92, gündüz ise 57 defa zikredilmekte, pek çok âyette gece-gündüz şeklinde gündüzden önce ve gündüzün zıddı olarak geçmektedir.¹ Gece kelimesi, Allah'ın üzerine yemin ettiği vakit,² istirahat zamanı,³ Allah'ın bir âyeti oluşu,⁴ Peygamberlere vahiy inme⁵ ve hikmetli işlerin diğerlerinden ayrılma vakti,⁶ ih-san sahibi kulların az uyuduğu zaman,⁷ kavimlerin helak vakti,⁸ gizlenme,⁹ namaz/secde,¹⁰ infâk¹¹ ve tesbih etme¹² gibi ibadetlerin yapılma vakti, gece kalkıp ibadet yapmanın daha etkili olduğu,¹³ yürüme/yola çıkma zamanı,¹⁴ gecenin insana "örtü" oluşu,¹⁵ örtü kılınma-sına yemin edilmesi,¹⁶ karanlık kılınışı ve kararmasına yemin edilmesi,¹⁷ Kur'ân'ın kadir gecesinde indirildiği,¹⁸ kadir gecesinin bin aydan daha hayırlı olduğu¹⁹ zikredilmiştir. Görüldüğü üzere Kur'ân-ı Kerîm'de en çok gündüzün zıddı olan zaman dilimi, gecenin öneme binaen üzerine yemin edilmesi, mecazi anlamda gecenin insana "örtü" olması, örtü kılınmasına yemin edilerek âdeti örtü oluşunun vurgulanması, karanlık kılınışı ve karar-masına yemin edilmesi, gece vakti yapılan/yapılması gereken eylemler şeklinde geçmektedir.

¹ Erdoğan Baş, "Kur'an'ın Zamanın Yarısı Olan Geceye Yüklelediği Anlam", *Uluslararası İslam Medeniyetinde Zaman Sempozyumu 08-11 Ekim 2015*, ed. Bilal Kuşpınar (İstanbul: Bilir Matbaacılık, 2016), 1/42-43; Fatih Tok, "Kur'ân'da Geceye Dair Kavramlar ve Eylemler", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/1 (Haziran 2020), 144.

² el-Müddesir 74/33; el-Tekvîr 81/17; el-İnşikâk 84/17; el-Fecr 89/2,4; eş-Şems 91/4; el-Leyl 92/1; ed-Duhâ 93/2.

³ el-En'âm 6/60, 96; Yûnus 10/67; el-Furkân 25/47; en-Neml 27/86; el-Kasas 28/73; er-Rûm 30/23; el-Mü'min 40/61.

⁴ el-Bakara 2/164; Âl-i İmrân 3/190, Yûnus 10/6; er-Ra'd 13/3; en-Nahl 16/12; el-İsrâ 17/12; Yâsîn 36/37; el-Fussilet 41/37; el-Câsiye 45/5.

⁵ ed-Duhân 44/3; el-Kadr 97/1.

⁶ ed-Duhân 44/4.

⁷ ez-Zâriyât 51/17; el-Müzzemmil 73/2.

⁸ el-A'râf 7/4, 97; Yûnus 10/24; el-Hâkka 69/7.

⁹ er-Ra'd 13/10.

¹⁰ Âl-i İmrân 3/113; Hûd 11/114; el-İsrâ 17/78, 79; el-Furkân 25/64; ez-Zümer 39/9; el-Müzzemmil 73/20; el-İnsân 76/26.

¹¹ el-Bakara 2/274.

¹² Tâhâ 20/130; el-Enbiyâ 21/20; el-Fussilet 41/38; Kâf 50/40; et-Tûr 52/49; el-İnsân 76/26.

¹³ el-Müzzemmil 73/6.

¹⁴ Hûd 11/81; el-Hicr 15/65; el-İsrâ 17/1; Tâhâ 20/77; eş-Şuarâ 26/52; ed-Duhân 44/23.

¹⁵ el-Furkân 25/47; en-Nebe 78/10.

¹⁶ eş-Şems 91/4; el-Leyl 92/1.

¹⁷ ed-Duhâ 93/2; et-Tekvîr 81/17.

¹⁸ el-Kadr 97/1.

¹⁹ el-Kadr 97/3.

Hız. Peygamber'in gece kelimesinin geçtiği hadislerini incelediğimizde mübarek gün ve gecelerin, gece ibadetlerinin hadisler içerisinde önemli bir yekûn tuttuğunu söyleyebiliriz.²⁰ Rasûlullah'ın sabaha kadar uzun uzun namaz kıldığı, hatta bu sebeple ayaklarının şiştiği,²¹ dua ve istiğfar ettiği, Kur'ân okuduğu²² rivayet edilmiştir. Farzlar dışında en faziletli namazın gece namazı olduğunu²³ buyuran Hız. Peygamber, bir hadisinde gece işlenen günahları Rabb'in örttüğünü, bu sebeple kimseye anlatılmaması gerektiğini²⁴ söylemiştir.²⁵

İlk dönem tasavvuf klasiklerinden *Kuşeyrî Risâlesi*'nde gece, gündelik dilde kullanıldığı şekliyle gündüzün zıddı olan zaman dilimini anlatmak üzere kullanılmıştır. Eserde gece en çok "gece ibadeti"nin önemi konusunda zikredilmektedir.²⁶ Gece kelimesi mecazi anlamda kullanılmamakla birlikte sadece eserdeki bir şiirde "örtü" anlamında geçmekte,²⁷ başka bir şiirde ise gecenin karanlığının insanın yüzünün nuruyla aydınlandığı belirtilmektedir.²⁸ *Lüma*'da ise gece, Rasûlullah'ın, ashabın ve sûfilerin gece ibadetine verdiği önem konusunda zikredilmekte,²⁹ Cüneyd-i Bağdâdî (v. 297/909) geceyi ihya etmeyi üzerinde ittifak edilen beş sûfî usulü arasında saymaktadır.³⁰ Tasavvuf klasiklerinin bazı mensur eserlerinde gece daha çok gerçek anlamında, şiirlerde ise çoğunlukla gerçek anlamında geçmekle birlikte³¹ "karanlık ve örtü" gibi mecazi anlamlarda da kullanıldığı görülmektedir.

Bu makalenin amacı, İslam kültüründe önemli bir yeri bulunan gecenin Mevlânâ'nın (v. 672/1273) *Mesnevî*'sinde kazandığı sembolik anlamlarını ve bu anlamların İslâmî gelenekteki yerini tespit etmektir. Yaptığımız araştırmalarda bu konuda "Mevlânâ'nın Rubailerinde Seyr u Sülûk Metodu Olarak Gece" dışında herhangi bir çalışmaya rastlayamadık. Bir bildiri olan bu çalışmada Mevlânâ'nın sadece rubailerinde gece kavramı; âşğın halleri, tasavvufî yolculukta gecenin anlamı açısından ele alınmıştır.³² Dolayısıyla Mevlânâ'nın eserlerinde özellikle *Mesnevî*'de önemle üzerinde durduğu bir zaman dilimi

²⁰ Gece ibadeti konusundaki hadislerin değerlendirmesi hakkında bk. Sabri Çap, "Sünnete Aykırı Dindarlık Tezahürlerine Karşı Peygamber'in Tutumu, *İslam ve Yorum IV*, ed. Serkan Demir-Soner Eraslan (Malatya: İnönü Üniversitesi, 2020), 2/313-341.

²¹ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhih*, (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2002), "Teheccüd", 6 (No. 1130).

²² Buhârî, "Vitr", 2; "Daavât", 5.

²³ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmiu's-Sahih*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.), "Sıyâm", 38 (No. 1163).

²⁴ Buhârî, "Edeb", 60; Müslim, "Zühd", 52.

²⁵ İslam'da gece namazının önemi hakkında bk. Saffet Köse. "Teheccüd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40/323-325.

²⁶ Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Nevâf el-Cerrâh (Beyrut 2001), 269, 267, 274-275.

²⁷ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 40.

²⁸ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 253.

²⁹ Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî, *el-Lüma' fi Târîhi't-Tasavvufi'l-İslâmî*, thk. Kâmil Mustafa el-Hindâvî (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2007), 17, 94, 123, 131, 142, 174.

³⁰ Tûsî, *el-Lüma'*, 198.

³¹ İbrahim Çetin Derdiyok, "Fuzûlî'nin Türkçe Divânı'nda Gece", *Fuzûlî'nin Türk Kültür ve Sanat Dünyasındaki Yeri* (Lefkoşa: Yakınoğru Üniversitesi Yayınları, 2009), 1/24.

³² Murat Ayar, "Mevlânâ'nın Rubâilerinde Seyr u Sülûk Metaforu Olarak 'Gece'", *Türk Dünyası Bilgeleri Zirvesi-Genel Sultânları Buluşması*, ed. Ejder Okumuş (Eskişehir: Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı Yayınları, 2014), 2/43-52.

ve sembol olan gece hakkında hiçbir çalışma yapılmamış olması bizi bu çalışmayı yapmaya sevk etmiştir.

Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinde gece kavramının geçtiği beyitler, gece-gündüz şeklinde ve birbirini tekrar edenler dışarıda bırakılarak tespit edilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'de ve hadislerde çokça zikredilen gece kelimesinin kullanıldığı anlamlar da verilmiş, Mevlânâ'nın kavramı/sembolü anlamlandırma telakkisinin tespitiyle gecenin İslâmî gelenekteki yeri/temeli de değerlendirilmiştir.

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Mesnevî*'de “gece” kelimesini çoğunlukla gece-gündüz şeklinde gündüzden sonra gelen zaman dilimini anlatmak için kullanmıştır. Ancak Mevlânâ derin tasavvufî manaları, insanın manevî yolculuğunu anlatmak ve anlatımı zenginleştirmek için eserlerinde çeşitli semboller kullanmıştır.³³ *Mesnevî*'de de gece kelimesi sadece gerçek anlamıyla sınırlı kalmamış, mecazî-sembolik anlamlar da kazanmıştır. Bu anlamları karanlık/zulmet-i tabiat, gaflet zamanı, örtü ve yol almak/yolda olmak gibi ana temalar altında toplamak mümkündür.

1. Karanlık/Zulmet-i Tabiat

Kur'ân-ı Kerîm'de geceyle gündüz, Allah'ın kudretinin delili olarak zikredildikten sonra gündüzün aydınlatılıp gecenin karartıldığı buyrulmuştur.³⁴ Başka bir âyette “Gece-sini kararttı, gündüzünü aydınlık yaptı.”³⁵ şeklinde, Yûnus Süresi'nde ise kötülük kazanmış olan kimselerin yüzlerinin karanlık gecenin parçalarına büründüğü³⁶ ifade edilmiştir.

Mevlânâ düşüncesinde gece, genellikle gündüzün zıddı olarak zikredilmiştir. Ancak Mevlânâ gecenin, gündüze zıt olmakla birlikte ona yardımcı olduğunu, gündüzle aynı işi gördüğünü de söylemektedir. Mevlânâ “gece” kelimesini “gündüzden sonra gelen zaman dilimi” anlamından sonra en çok “karanlık” manasında kullanmıştır. İnsana güneşi gören gözü bulmasını salık verirken “bütün cihanın gece içinde kaldığını, karanlıklara mihlandığını, güneşi beklediğini”³⁷ söylemektedir. Hz. Lokman'ı anlattığı bir beyitte “İçi mana-

³³ Metafor ve Mevlânâ'nın kullandığı metaforlar konusunda çok sayıda çalışma yapılmış olması nedeniyle ve tekrara düşmemek adına çalışmamızda bu konuya birkaç cümleyle işaret etmekle iktifa ettik. Metafor ve Mevlânâ'nın kullandığı metaforların tasavvufî anlamı hakkında detaylı bilgi için bkz. Hasan Çiçek, “Kadîm Üç Felsefe Problemi Bağlamında Mevlana'nın *Mesnevî*'sinde Metaforik Anlatım”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44/1 (2003), 293-311; Ahmet Ögke, “Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinde 'Har (Eşek)' Metaforu”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 8/18 (2007), 19-41; Ahmet Ögke, “Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinde 'Öküz' Metaforu”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 9/22 (2008), 9-22; Adem Çatak, “Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin Nefis Kavramına Getirdiği Metaforik Yaklaşımlar”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 48 (2012), 71-102; Adem Çatak, “Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'nin *Mesnevî* Adlı Eserinde Su Metaforu”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7 (2015), 35-65; Bekir Köle, “Mevlânâ (672/1273)'nin *Mesnevî*'sinde Gemi Metaforu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/42 (2016), 1869-1877. Metafor meselesine metodolojik bir yaklaşım için bkz. Hakime Reyyan Yaşar, “Kavramsal Metafor Kuramının Kur'ân Çalışmalarına Dahil Edilmesi: Eleştirel Literatür Değerlendirmesi”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/2 (Aralık 2022), 561-581.

³⁴ el-İsrâ 17/12.

³⁵ en-Nâziât 79/29.

³⁶ Yûnus 10/29.

³⁷ Mevlânâ Celâleddîn er-Rûmî, *Mesnevî*, çev. Veled Çelebi İzbudak (Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2018), 1/2500-2505.

larla dolu, görünüşü gece gibi kapkaranlıktı” derken gecenin “kapkaranlık”³⁸ özelliğini vurgulamıştır.

Mevlânâ'nın *Mesnevî*'de gece metaforuna yüklediği anlamların genel olarak gecenin karanlığından dolayı yanıltıcılığı noktasında yoğunlaştığı görülmektedir: Gecenin, nûru gördüğü zaman kaçacağı, gece karanlığının nûrun halini nasıl bileceği,³⁹ insanların geceleyin nûr olmadığı için renkleri görmemesi,⁴⁰ öğütleri kabul eden aklın inadına gündüzden dönüp de kapkaranlık geceye dalması,⁴¹ gece karanlığında madenin seçilemeyeceği, gece vakti kalp altın ile hakiki altının yan yana olduğu,⁴² bu vakitte insanın iyi göremeyeceği, gecenin çoğunlukla insanı yanılttığı, eşyayı olduğundan farklı gösterdiği, geceleyin görülenin fark edilememesi, gecenin bulut ve yağmurla karanlığının artacağı, bu üç karanlığın (gece, bulut, yağmur), insanı çok yanıltacağı ifade edilmiştir.⁴³

Mevlânâ insanın hakikatin ve aklın aydınlığından uzaklaştığı takdirde karanlık gecelere tutunmasını/sarılmasını yarasa üzerinde örneklendirerek anlatır. Bir beyitte yarasanın nur hayalinden korkarak karanlık gecelere sarılmasından bahseder.⁴⁴ Bir başka beyitte ise kötü yarasanın karanlıklara müşteri olduğu, insanın gündüz ışığına alışmadığı takdirde yarasa gibi nura kavuşmayacağı ifade edilir. İnsanın bu çıkmazdan kurtuluşu, aklını kullanmasına bağlıdır. Eğer aklını kullanırsa gündüz, onun nûrunun yanında karanlık; ahmaklığa kıyasla gecenin karanlığı apaydın olur. Çünkü ahmaklık, gecedan daha karanlıktır.⁴⁵ Mevlânâ bu düşüncesini şöyle anlatır:

“Akıl bir kere yüz gösterse, suretini şu âleme izhar etse gündüz bile, onun nuruna karşı kapkaranlık kalırdı. Ahmaklık da meselâ, meydana çıkıverse gecenin karanlığı, onun yanında apaydın kalır. Çünkü o, gecedan daha karanlıktır, daha karadır. Fakat ne fayda? Kötü yarasa karanlıkları satın alır. Yavaş, yavaş gündüzün ışığına alış... yoksa yarasa gibi nura kavuşmaz, kalakalırsın!”⁴⁶

Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinde aydınlık ve karanlık görecelidir. O, bu düşüncesini şöyle ifade eder:

“Ne şaşılacak şey. Bizim yanımızda güneş, düşmana karşı gece! Ne hayret edilecek şey ki bu ordu, kuşluk güneşiyle dopdolu olan bu âlemi görmüyor. Göz de açık, kulak da sonra da bu zekâ... Tanrı'nın gözbağcılığına hayrettetim!”⁴⁷ “Bizce senin halin gün gibi aydınlık ama sence gece!”⁴⁸ “Musa, onu ateş gördü ama nurdu. Biz geceyi bir zenci gibi gördük, halbuki o huridir.”⁴⁹

Bu beyitlerde, bize göre güneşin düşmana gece oluşu, düşman ordusunun, kuşluk güneşiyle dopdolu olan bu âlemi görmemesi, bunun sebebinin de Tanrı'nın göz bağlayı-

³⁸ *Mesnevî*, 1/3585-3586.

³⁹ *Mesnevî*, 5/1310-1311.

⁴⁰ *Mesnevî*, 1/1125-1130.

⁴¹ *Mesnevî*, 6/3700.

⁴² *Mesnevî*, 1/3290.

⁴³ *Mesnevî*, 3/658-660, 3/2180.

⁴⁴ *Mesnevî*, 5/3910-3911.

⁴⁵ *Mesnevî*, 4/2180-2185.

⁴⁶ *Mesnevî*, 4/2180-2185.

⁴⁷ *Mesnevî*, 3/1107-1109.

⁴⁸ *Mesnevî*, 4/320.

⁴⁹ *Mesnevî*, 6/2310.

cılığına bağlanması,⁵⁰ yine insanın aydınlık olan hâlinin kendisine gece gibi karanlık gelmesi,⁵¹ Hz. Musa'nın nuru, ateş gibi; insanın huri olan geceyi, zenci gibi görmesi⁵² de “görme farklılığı” olarak değerlendirilmiştir.

Mevlânâ düşüncesinde gece, “salt karanlık” şeklinde ve olumsuz anlamda tavsif edilmiştir. Kur’ân-ı Kerîm’deki “O, geceyi size bir örtü, uykuyu istirahat zamanı ve gündüzü de hareket ve çalışma vakti yapandır.”⁵³ âyetinin anlamı çerçevesinde gecenin gündüz meşgalesini gidermesinden bahsedilmiştir. Mevlânâ’ya göre gece karanlık olduğu gibi gece içindeki uyku da karanlıktır. Nasıl ki gece karanlığı güneşin nuruyla ortadan kalkıyorsa, geceleyin uyku karanlığı içinde saklı olan âb-ı hayat da geceleri uyanık olan kişilere açılmaktadır. Hatta akılların o zulmetle tazelenmesi, gece uykuyla dinlenme, “Hânenenin bestedeki duraklamasının sese kuvvet vermesi”ne benzetilmiştir. Tanrı'nın kalpteki süveydâda daimî bir nur yaratmasında olduğu gibi gecede ki zulmette de insan için bir aydınlık saklıdır.⁵⁴ Mevlânâ bu düşüncesini şöyle dile getirmiştir:

“Gece, gündüz meşguliyetini giderir, bitirir. Akıl ermeyen şu uykuya bak! Sonra tekrar gündüzün nuruyla gece ortadan kalkar, bu suretle de o yalın ateş yüzünden donukluk, uyku yanar, gider. O uyku, o duygusuzluk zulmettir ama âb-ı hayat, zulmette değil mi? Akıllar, o zulmetle tazelenmiyor mu? Hanendenin bestedeki duraklaması sese kuvvet vermiyor mu? Zıtlar, zıtlardan zuhur etmekte... Tanrı, kalpte ki süveydâda daimî bir nur yarattı.”⁵⁵

Yine Mevlânâ, insanların gece olmasaydı hırstan kendilerini helak edeceklerini, daha fazla kâr elde etmek için kendilerini yakacaklarını söylemiş, bir müddet (gece) bu hırstan kurtulmaları için Allah'ın rahmetinin zuhur ettiğini belirtmiştir.⁵⁶ Ruhların ten tuzağından kurtulmaları, bu kafesten kurtulup ne kimsenin hâkimi ne de mahkûmu olmayarak feragate ulaşmaları⁵⁷ da gece vaktinde gerçekleşir. Çünkü Mevlânâ’ya göre kötü renkli gecede pek çok iyilik vardır. Âb-ı hayat/mutlak hakikat, karanlıkların eşidir, karanlıkta gizlidir.⁵⁸

İnsan, âb-ı hayata, geceye benzeyen varlığını aya benzeyen pîrin kılavuzluğuyla izale ederek erişebilir. Bu manevî yolculuk afetlerle dolu olduğu için kılavuz olmazsa şaşırabilir.⁵⁹ Öyleyse insan, gündüz gibi şilelenip aydınlanmayı diliyorsa geceye benzeyen varlığını yakmalıdır! Varlığını o varlığı meydana getirenin varlığında bakırı kimya içinde, yok eder gibi eritip yok etmelidir. Sıkı sıkıya benliğine yapışıp ikilikten kurtulmadıkça bozuk işler, bütün bu perişanlıklar, yani karanlık varlığı devam edecektir.⁶⁰ Burada Mevlânâ, karanlığı insanın benlikle, nefsânî niteliklerle dolu haline benzetmiştir. Kişi bu beşeriyetini, “kendinde varlık görme karanlığını” Mevlânâ'nın aya benzettiği pîrin terbiyesiyle

⁵⁰ Mesnevî, 3/1105.

⁵¹ Mesnevî, 4/320.

⁵² Mesnevî, 6/2310.

⁵³ el-Furkân 25/47.

⁵⁴ Mesnevî, 1/3860-3863.

⁵⁵ Mesnevî, 1/3861-3865.

⁵⁶ Mesnevî, 3/3730.

⁵⁷ Mesnevî, 1/385.

⁵⁸ Mesnevî, 1/3690.

⁵⁹ Mesnevî, 1/2939.

⁶⁰ Mesnevî, 1/3010.

izale edecektir. Nasıl ki gecenin karanlığı, ayın ışığıyla aydınlatılıyorsa beşeriyetin karanlığı da pirin terbiyesiyle giderilecektir. Avni Konuk, bu beyti “halkın zulümât-ı tabiat içinde müstağrak olduğu, mürşidin ise o zulümât içinde ay gibi nur saçtığı”⁶¹ şeklinde şerh etmiştir. Yine Mevlânâ'nın “Bil ki hırsız, geceyi ister; gündüzü değil. Ben gece değilim, cihanda parıldayan gündüzüm. Ben ayırcıyım. Benden bir saman çöpü bile geçmesin diye kalbur gibi her şeyi eler, ayırt ederim.”⁶² Beyitlerinde geçen “gece”yi Avni konuk “zulmet-i tabiat” “gündüz”ü ise “nûr-ı rûhâniyyet” ile izah etmiştir.⁶³

İnsanın belli bir seviyeye geldikten sonra nazarında gece ile gündüzün denk oluşu, kişinin hiçbir zaman diliminde “karanlığa düşmemesi” bir hedef olarak anlatılmıştır.⁶⁴ Yine aynı maksada matuf olarak kişinin iyi muamelede bulunursa iyi muamele göreceği, kötü muamelede bulunursa aydın gününün gece olacağı belirtilmiştir.⁶⁵ Buna mukabil insanın Rabb'ine sıdk ile yöneldiği zaman ise gece yarısında bir güneş göreceği ifade edilmiştir. Şöyle ki: “Hakk'a gönül doğruluğu ile eğilirsen yıldızlardan kurtulur, Hakk'a mahrem olursun!”⁶⁶ Mahrem oldun mu sana ağız açar, sırları söylerim. Bu suretle gece yarısı bir güneş görürsün sen! Onun, temiz ruhtan başka doğuşu yok, doğmasında da geceyle gündüz farkı olamaz. Gündüz, onun doğduğu zamana derler. Geceleyin doğdu, parladı mı ortada gece kalmaz. Bu görünen güneş, o güneşin önünde adeta güneşe karşı zerre nasıl görünürse öyle görünür! Âlemi aydınlatan, parlatan bu güneşin gözü, o güneşi görünce kamaşır, şaşırır kalır! Arşın nûruna... arşın o sonsuz ve hadsiz ışığına karşı bu güneşi bir zerre gibi görürsün!”⁶⁷ Yüce Yaratıcı göze bir güç bahsettiğinde güneş hor görülür, onun tesiriyle duman yıldızla dönüşür. Öyleyse insan, ilâhî bir göz arayıp bulmalıdır ki “Onun bakışına karşı şimşekler saçan güneşin nurları zebun olsun!”⁶⁸

Mesnevî Şârihi A. Avni Konuk, mâsivayı kalpten çıkarıp her şeyden arınarak Hakk'a meyleden insanın yıldızları mabud edinmekten kurtulup, Hakk'a, Hakk'ın nebî ve evliyâsına mahrem ve dost olacağını ifade eder. Bu mertebeye erişen kişiye ilahî sırlara dair sözler söyleneceği, gece yarısında hakikat güneşini göreceği, tabiat karanlığı içerisinde Hakk'ın nurunu müşâhade edeceği bilgisini verir. Hakikat güneşi sadece ufk-ı ruhdan doğar, üstelik gece-gündüz ile de mukayyed değildir. Ruhun ufkundan doğduğu zaman, zâhirî ve bâtinî olarak gece/karanlık kalmaz. Göz kamaştırır zahirî güneş, arşın sınırsız nurunun yanında bir zerre gibi görünür.⁶⁹ Görüldüğü üzere Konuk, yukarıdaki beyitlerdeki “gece”yi (karanlığı) zulmet-i beşeriyye; “güneş”i ise Hakk'ın nuru ile izah etmiştir. Mevlânâ bahsi geçen beyitlerde gece sembolünü, karanlık, karanlığın göreceli oluşu, zulmet-i tabiat, insanın benliği, insanın kendinde varlık görmesi, fitratın terbiye edilmemiş olumsuz niteliklerini anlatmak için kullanmaktadır.

⁶¹ Ahmed Avni Konuk, *Mesnevî-i Şerif Şerhi*, haz. Selçuk Eraydın (İstanbul: Kitabevi, 2008), 1/291.

⁶² *Mesnevî*, 2/2085-2089.

⁶³ Konuk, *Mesnevî-i Şerif Şerhi*, 4/80.

⁶⁴ *Mesnevî*, 4/589.

⁶⁵ *Mesnevî*, 4/1900-1903.

⁶⁶ Başka bir beyitte kişinin zaman kaydından kurtulduğu zaman keyfiyeti kalmadığı ve keyfiyetsizce Yaratıcı'ya mahrem olduğu söylenmiştir (*Mesnevî*, 3/2075).

⁶⁷ *Mesnevî*, 4/585-589.

⁶⁸ *Mesnevî*, 4/590-592.

⁶⁹ Konuk, *Mesnevî-i Şerif Şerhi*, 7/182-183.

2. Gaflet

Dikkatsizlik, dalgın olma anlamına gelen gaflet, “tedbir azlığı, yeterince uyanık olmama veya dikkatsizlikten kaynaklanan yanılğı hali” şeklinde tarif edilmiştir.⁷⁰ Sûfiler gafletle cehaletle ilişkilendirerek insana kulluğu unutturması ve kalp huzuruyla dini vecibeleri hakkıyla yerine getirmeye engel olması sebebiyle tehlikeli bulmuşlardır.⁷¹

Gece vakti dünya zindanında mahpus olanlar Mevlânâ'ya göre içinde buldukları zindanın farkında değildir. Arifler ise kendi mertebelerinde “onlar uykudadırlar”⁷² buyruğu üzere gece-gündüz dünya ahvâlerinden uykuda/gaflettedirler. Öyle ki onlar, Rahmân'ın evirip çevirdiği kalem gibidirler. Yazı esnasında eli görmeyen kimse, kalemin hareketini, kalemde sanır.⁷³ Allah Teâlâ, ârifin bu halinin pek azını halka göstermiş; halk ise gaflete dalıp ârifi anlamamıştır. Onların hem ruhları hem de bedenleri istirahattedir.⁷⁴ Mevlânâ insanın gaflet halinde hakikati idrak edememesi durumunu şöyle anlatır:

“Geceleyin zindandakilerin zindandan haberleri yoktur, sultana mensup davetliler, geceleyin devletten haberdar değildirler. Ârifin hali, uyanıkken de budur, Tanrı “onlar uykudadırlar” dedi, bunu inkâr etme. Onlar, gece gündüz dünya ahvalinden uykudadırlar; Rabb'in elinde evirip çevirdiği kalem gibidirler. Yazı esnasında eli görmeyen kimse, kalemin hareketini, kalemde sanır. Tanrı, ârifin bu halinden halka pek az bir miktarını gösterdi; halkı ise hisse mensup uyku kapladı (gaflete dalıp ârifi anlamadılar).”⁷⁵

A. Konuk, bu beyitleri, avâm uykuda iken dünyevî işlerden kurtulur iken ârif, uyanıkken bu bağlardan kurtulur,⁷⁶ şeklinde açıklar.

Mevlânâ, insanın uykuda iken olan bitenden habersiz oluşunu “can atlarını eğersiz bırakmak” benzetmesiyle ve “uyku ölümün kardeşidir” diyerek anlatmıştır. Fakat gündüz can, eski haline geri döner. Oysa Ashâb-ı Kehf yahut Nûh'un gemisi gibi bu huzur içindeki ruhu korusaydı gözü, kulağı ve fikri uyanıklık ve akıl tufanından kurtulurdu.⁷⁷ Ancak insanın gözü ve kulağı mühürlü olduğu için dünyadaki nice Ashâb-ı Kehf yanı başında olmasına rağmen onları idrak edememektedir.⁷⁸ Mevlânâ bu düşüncesini şöyle ifade eder:

“Sabah vaktinin nuru baş kaldırıp feleğin altın gerkesi kanat çırpınca, sabahı zuhura getiren İsrâfil gibi, herkesi o diyardan sûret âlemine getirir; Yayılmış ruhları cisim yapar, her cismi de tekrar gebe bırakır. Can atlarını eğersiz kor; bu, “uyku ölümün kardeşidir” sırrıdır. Fakat gündüzün geri gelmeleri için ayaklarını uzun bir bağla bağlar. Keşke Ashâb-ı Kehf gibi yahut Nûh'un gemisi gibi bu ruhu korusaydı da bu fikir, bu göz ve kulak; şu uyanıklık ve akıl tufanından kurtulsaydı. Dünyada nice Ashâb-ı Kehf vardır ki bu

⁷⁰ Râğıb el-İsfehânî, *Müfredât Kur'ân Kavramları Sözlüğü*, çev. Yusuf Türker (İstanbul 2012), “Gaflet”, 1092.

⁷¹ Süleyman Uludağ, “Gaflet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/283.

⁷² el-Kehf 18/18.

⁷³ *Mesnevî*, 1/390-392. Mevlânâ'nın bu beytinde “Attığın zaman sen atmadın. Fakat Allah attı” (el-Enfâl 8/17) âyetine de işaret edilmektedir.

⁷⁴ *Mesnevî*, 1/395-396.

⁷⁵ *Mesnevî*, 1/390-396.

⁷⁶ Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, 1/189.

⁷⁷ *Mesnevî*, 1/400-404.

⁷⁸ *Mesnevî*, 1/405.

zamanda senin yanı başında ve önündedir. Mağara da dost da onunla terennüm etmektir. Ne fayda, senin gözünde ve kulağında mühür var?”⁷⁹

Bu beyitlerin şerhinde Avni Konuk, insanın uyku halinde yanındaki olayları idrak edemediğini, Ashâb-ı Kehf ve evliyâullâhın yanında ve karşısında olmasına rağmen gözü ve kulağı perdeli olduğu için mânâlarından bîhaber olduğunu söylemiştir.⁸⁰ Yine benzer şekilde Tâhirü'l-Mevlevî, Ashâb-ı Kehf'in anlaşılmasını kulağın ve gözün gafletle mühürlenmesi olarak açıklamıştır. Ona göre Ashâb-ı Kehf geçmiş zamana münhasır değildir. Yalnız onları göreceğ göz lazımdır. Gözden göze fark vardır, bazısı manayı görmeye kapalıdır. Ashâb-ı Kehf'in hıfz-ı ilâhîde uyuması gibi evliyâullah da ilahî bir istiğrak içinde uyur. Bu istiğraka nail olmayan ebedî bir gaflet uykusundadır. Fenâ ve istiğrak zevkinden mahrum düştükleri için gafletleri daimidir.⁸¹

3. Örtü

Kur'ân-ı Kerîm'de karanlığı ile her şeyi kaplayan, örten geceye yemin edilmiş,⁸² başka âyetlerde ise gecenin bizatihi “örtü” kılındığı⁸³ anlatılmıştır.

Mevlânâ *Mesnevî*'sinde gece kavramını “hakikati görmeye engel olan örtü” anlamında kullanmıştır. Aslında gözün nur sayesinde görme fiilini gerçekleştirildiğini, nur olmadıkça görmenin de mümkün olmadığını zikretmiştir. Dünyada algılanan çeşitli renkler gece ile birlikte örtülmüş, rengi görmek mümkün olmamış, böylece kişi rengi görmenin nurdan kaynaklandığını idrak etmiştir. Gece ile birlikte insan hem rengi görememekte hem de rengi görme eyleminin ardındaki nuru fark etmektedir. Bir bakıma insan dış dünyanın renkleri/işıltıları içinde kaybolduğu için kendindeki nuru idrak edememektedir. Bazen de canı, yani hakikati görmesine engel olan şey canın çok yakında bulunmasıdır.⁸⁴ Bu durumda gece, hakikatlerin idrak edilmesine perde olduğu için olumsuz anlamda kullanılmış; hakikati görebilmek için nurun gerekliliğini ortaya koyan bir belirteç olması açısından ise olumlu anlamda kullanılmıştır.

Gecenin bitip aydınlanmanın başladığı zaman olan kuşluk vakti, Allah'ın “Ved-duhâ/kuşluk vaktine ant olsun” buyurarak yemin ettiği vakittir. Mevlânâ kuşluk vaktinin, Mustafa'nın (Hz. Muhammed) gönlünün nûru olduğunu söylemiş, Allah'ın bu vakti sevmesinin nedenini “Mustafa'nın aksi/yansıması” oluşuna bağlamıştır. Kuşluk vaktinde doğan güneş, gece gibi olan tene “Rabb'in seni terk etmedi”⁸⁵ buyurmuştur. “Yoksa fâni olan şeye yemin etmek hatadır. Böyle olduğu halde fâni şeyin Tanrı'nın sözüne girmesi lâıyk olur mu? Halil (Hz. İbrâhim) “Ben fâni olanları sevmem” dedi. Halil böyle derse Yüce Allah nasıl olur da fâni şeyi diler, sever? “Velleyl/geceye ant olsun” dan maksat yine Mustafa'nın ayıp örtücülüğü, toprağa mensup olan cismidir.” diyerek fâni zaman sürelerine yemin edilmesi, gelip geçene itibar etmek anlamında değil, gündüzün, “Mustafa'nın

⁷⁹ *Mesnevî*, 1/400-405.

⁸⁰ Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, 1/190-192.

⁸¹ Tâhirü'l-Mevlevî, *Şerh-i Mesnevî* (İstanbul: Şamil Yayınevi, ts.), 1/135-136.

⁸² eş-Şems 91/4; el-Leyl 92/1.

⁸³ el-Furkân 25/47; en-Nebe 78/10.

⁸⁴ *Mesnevî*, 1/1120-1124.

⁸⁵ ed-Duhâ 93/3.

nûruna”; gecenin ise onun “ayıp örtücülüğüne” işaret etmesiyle ilgilidir.⁸⁶ Öyleyse gündüz, peygamberlerin ve onların varisleri olan velilerin sırrıdır. Gündüz, “Tanrı erinin sırrının aksi”; gözü örten akşam da “onun ayıp örtücülüğünün aksi”dir.⁸⁷

Mevlânâ, tam anlamıyla görmeye mâni olan gecenin, aslanı öküz sanmaya sebep olacağını belirtirken hem mağrur hem kör olan insanın Hak sırrını, taklit illetinden kurtulduğu vakit anlayacağını, doğru fiillere atadan işitip gafilce yapışmaktan kurtulduğunda Hak lütfuyla sırrı keşfedeceğini söyler.⁸⁸ Yine gözü kör (gerçeği göremeyen) olanların aynı kişiyi “Gündüz Mustafa gibi, gece Ebu Leheb gibi! Gündüz adı Abdullah, gece elinde kadeh, nezûbillâh!” şeklinde göstermeye çalışıp talibi, efendisinden soğutmaya, aldatmaya çalıştıklarını belirtir. Talip, efendisine durumu sorduğunda o: “O varlık, Hak nûruyla dolu, hem de dudağıma kadar. Ten kadehi kırılmış, mutlak nur kalmıştır. Güneşin nûru, pislik üstüne düşmekle pislenmez ya, yine aynı nurdur. Bu, ne kadehtir, nasıl şarap, bir gel de bak be hey münkir” demiş, kadehte bal olduğu anlaşılmıştır.⁸⁹ Basiret (gönül gözüyle görme) sahibi pîr, aklı az olan halka acıyarak akılla anlaşılacak inciyi gözle görünür hale getirmiştir.⁹⁰

Mevlânâ düşüncesinde birbirine zıt gibi görünen bu söylemler aslında hakikatin farklı yerlerdeki ve zamanlardaki zuhûruyla ilgilidir. O, bu görüşünü harfler üzerinden şöyle örneklendirir: “Harfler; bir açıdan birbirlerine zıt, bir açıdan birbirleriyle birleşik, bir açıdan faydasız, bir açıdan ise tamamen faydalıdır.”⁹¹ Zıtlıkların tamamen ortadan kalkıp hakikatin yeknesak ortaya çıkacağı gün, kıyamet günüdür. Hatta Allah'ın kıyamete herhangi bir tanımlama yapmaksızın sadece “yevm/gün” demesinin nedeni de budur.⁹² Şöyle ki gece bitip gün doğunca göz, renkleri ve şekilleri ayırt edebilir. Kalpazanlar gündüze düşmandır, oysa madendeki altınlar gündüze âşıktır.⁹³ Yüzü güneş gibi olmayan kimse de yüzünü peçe gibi örten geceyi ister.⁹⁴ Gece hakikatin görülmesine perde olduğu için Mevlânâ, peygamberler gelmeden önceki zamanı, tamamen “gece”, o dönemdeki insanları da “gece yolcuları” olarak nitelendirmektedir. Zahren insanların hepsi “bir” gibi görülse; sağlam akça ile kalp akça bir yürümekteyse de peygamberlerin güneşi ile karışıklıklar kaybolmuş ve göz, inci ile süprüntüyü ayırt etmiştir.⁹⁵

Vakit, kişinin içinde bulunduğu duruma göre de değişiklik arz edebilir. Gözü açık gönül uyuyan; gözü uyuyup gönlü açılan kimseler için vaktin göreceli olabileceği “gece-kuşluk, zindan-bahçe, meşguliyet-istirahat, balçık-gül, yas-düğün” tenakuzuyla anlatılmıştır.⁹⁶ Mevlânâ'ya göre hayalin hakikat, hakikatin hayal gibi görünme yanılgısı, gözlerin/gönüllerin temiz olmasıyla yakından alakalıdır; çünkü hakikat temiz gözlerle yerleşmiştir.⁹⁷

⁸⁶ Mesnevî, 2/295-300.

⁸⁷ Mesnevî, 2/294.

⁸⁸ Mesnevî, 2/505-510.

⁸⁹ Mesnevî, 2/3400-3415.

⁹⁰ Mesnevî, 2/3570.

⁹¹ Mesnevî, 1/2915-2916.

⁹² Mesnevî, 2/291.

⁹³ Mesnevî, 2/290.

⁹⁴ Mesnevî, 2/2919.

⁹⁵ Mesnevî, 2/285-290.

⁹⁶ Mesnevî, 2/3550-3555.

⁹⁷ Mesnevî, 2/3501.

4. Yol Almak/Yolda Olmak/Vuslat

Allah Teâlâ, Kur'ân'da iki yerde Hz. Lût'a "Ey Lût, biz Rabbinin elçileriyiz. Onlar sana kesin olarak ulaşamazlar. Gecenin bir parçasında ailenle birlikte yürü (yola çık). Sakın, hiçbiriniz dönüp arkasına bakmasın; fakat senin karın başka. Çünkü onlara isabet edecek olan, ona da isabet edecektir. Onlara va'dolunan (azap) sabah vaktidir. Sabah da yakın değil mi?"⁹⁸; "Hemen aileni gecenin bir bölümünde yola çıkar, sen de onların ardından git ve sizden hiç kimse arkasına bakmasın; emrolduğunuz yere gidin."⁹⁹ buyurmuş, Hz. Lût'a gece yola çıkmasını, arkasına bakmadan yürümesini emretmiştir.

Rasûlullah (s) bir hadisinde "Gece yolculuğunu tercih ediniz. Zira geceleyin yeryüzü dürülür (kolay yol alınır)"¹⁰⁰ buyurmuş, başka bir hadisinde gece yol alan kimselerin hedefine ulaşacağını¹⁰¹ belirtmiş, ancak tek başına gece yolculuğunun tehlikesine¹⁰² de işaret etmiştir. Yine Hz. Peygamber, gece ibadetine devam ederken sonrasında bırakan bir kimseyi örnek göstererek onun gibi olunmamasını¹⁰³ salık vermiş, "Geceleyin öyle bir zaman vardır ki, Müslüman o zamana rastlayıp Allah'tan dünya ve âhirete dair hayırlı bir şey dilese, Allah ona dilediğini verir. Bu her gece böyledir"¹⁰⁴ buyurmuştur.

Mevlânâ düşüncesinde gecenin, daha çok "karanlık, gaflet, örtü" şeklinde pasif zamanı, hareketsizlik durumunu anlatırken olumsuz anlamda; "yürüme, yola çıkma, ikame etme" gibi pasiften aktife geçildiğinde ise tamamen olumlu anlamda kullanıldığını görmekteyiz. Hatta gecenin "karanlık" olmasının sebebinin "nice altının yağmaya uğramaktan kurtulması"¹⁰⁵ amacına matuf olduğu zikredilmiştir. Gündüz, herkesin maişet temini için koşturmaca içinde bulunduğu ve birçok meşguliyetin olduğu zamandır. Bu sebeple âbidler ve âşıklar, herkesin uykuda olduğu ânın değerlendirilmesi, tâat ve zikirlerle ihya edilmesi konusunda çokça tavsiyede bulunmuşlardır.¹⁰⁶

Mesnevî'de insanın gündüzü gecede araması gerektiği, insan uyuduğu zaman gecenin elden gideceği, geceleyin yürüyüp yol alması gerektiği,¹⁰⁷ gecenin o vakitte yol alanları hemen yola sokacağı, üstelik yanlış yola gitmekten de yoldan çıkmaktan da güvende oldukları vurgulanmıştır. Bu yolculukta Ay'ın da konuşmaksızın kişiye yol gösterdiği göz önünde tutularak kendisinden istendiğinde dünyayı ışığa boğacağı belirtilmiştir. Eğer insan ilim şehrine kapı, hilim güneşine şule olmak niyetindeyse kabuklar içlenmeye yönelmiş, zahirden hakikate kapı aralanmıştır.¹⁰⁸ Beyitte geçen "Ay" dan murat, Avni Konuk'a göre insan-ı kâmilin kalbidir. Eğer o, lafız ile irşad etmeksizin tasarruf eder ve yol

⁹⁸ Hûd 11/81.

⁹⁹ el-Hicr 15/65.

¹⁰⁰ Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.), "Cihâd", 64.

¹⁰¹ Ebû İsâ Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Kahire: Mustafa el-Babî el-Halebî, 1978/1398), "Kıyamet", 18.

¹⁰² Buhârî, "Cihad", 135.

¹⁰³ Buhârî, "Teheccüd", 19; Müslim, "Sıyâm", 185.

¹⁰⁴ Müslim, "Müsâfirîn", 166, 167.

¹⁰⁵ *Mesnevî*, 6/2921.

¹⁰⁶ Hoca Ahmed Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, ed. Mustafa Tatçı (Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2017), 226, 229, 241.

¹⁰⁷ *Mesnevî*, 1/3689.

¹⁰⁸ *Mesnevî*, 1/3760-3764.

gösterici olursa lafız ile dahî irşada başladığı zaman beşerî tabiatın zulmeti içinde yollarını şaşırانlar, iki kat ziya içinde hidayet yolunu görmüş olurlar. “İlim şehrine kapı” olmaktan maksat ise Hz. Peygamber'in hadisinde buyrulduğu üzere Hz. Ali'dir. Mademki Hz. Ali, ilim şehrinin kapısı ve hilim güneşi olan Peygamber Efendimiz'in şua'ı, ilimde ve hilimde onun vârisi ise öyleyse o kapı, aralayanların üzerine açıldığında surette kalmış olanlar mânâyâ erişecektir.¹⁰⁹

İman bağı yeşermiş gönüllerin gündüzleri susuz geçirdiği, geceleri ise aşktan yanıp yakılmadan uyuyamayacağı,¹¹⁰ kadir gecesini dolunayı tanıyan dili ve canı, ona ait olanın yüzünü de padişaha döndürmesi, gece vaktinde padişahın (yaratıcının) yüzünü gören kişinin görmeyenlerle bir olmayacağı, kıyamet günü padişahın, gece yüzünü görenden hayâ edeceği, gece uyanık olan kullardan habersiz olmayacağı¹¹¹ yani karanlıkla ifade edilen insan benliğinin geceleyin manevi yolculuğa çıkmak suretiyle aydınlanacağı, hakikate erişeceği, gecenin o kimseye “şeb-i arûs” düğün/vuslat gecesini olacağı¹¹² ifade edilmiştir.

Sonuç

İnsan ömrünün yarısını kapsadığını söyleyebileceğimiz gece, insanların, dinlerin, kutsal metinlerin önem verdiği bir zaman dilimidir. Kur'an-ı Kerim'de genel olarak zamana özeldir ise geceye dikkat çekilmiş, gece gündüzden daha fazla zikredilmiş, gecenin Allah'ın bir âyeti olduğu vurgulanmıştır. Bilhassa dinlenme, vahiy inme, helak, hikmet, gizlenme, ibadet etme ve yürüme/yola çıkma zamanı, gecenin insana “örtü” oluşu ve “karanlık” kılınışı şeklinde hem gerçek hem de mecaz anlamda kullanılmıştır. Hadislerde ise daha çok ibadet yapma vakti olarak gerçek anlamında zikredilmiştir. Bazı tasavvuf klasiklerinde çoğunlukla karanlık zaman dilimi, ibadet ve yakarış vakti, şiirlerde ise gerçek anlamının yanında mecazi anlamda da kullanıldığı görülmektedir.

Mevlânâ, *Mesnevî*'de “gece” kelimesini çoğunlukla gece-gündüz şeklinde gündüzden sonra gelen karanlık zaman dilimini anlatmak için kullanmıştır. Buna ilave olarak Mevlânâ'da gece, kelimelerin çok anlamlı, içine nüfuz edildikçe açılan katmanlı yapısından nasibini alarak mecazî-sembolik ifadelerle ve zengin bir içerikle sunulmuştur. Gecenin “kapkaranlık” özelliği belirtilirken görme/furkân yetisi, bilginin nûrundan uzak kalan insanın geceden daha karanlık oluşu, zulmetin ve nûrun göreceliği, ruhların ten tuzaklarından feragati sebebiyle âb-ı hayat/mutlak hakikat olduğu anlatılmaktadır.

Dünya zindanında mahpus olan insan, gece vaktini sürekli uyku ile geçirirse gece “gaflet” ve “hakikati görmeye engel olan örtü” sembolüyle olumsuz anlamda geçmekte, bu sebeple Mevlânâ, vahyin gelmediği, vahiy nurunun olmadığı zamanı (peygamberlerden önceki zamanı) gece/karanlık olarak nitelemektedir. Dolayısıyla “karanlık/zulmet-i tabiat, gaflet, örtü” sembolleri hareketsizlik durumunu anlatırken olumsuz anlamda kullanılmıştır. İnsanın kabuktan öze yönelmek, hakikate kapı aralamak gayretiyle bu vakti ihya ettiğinde Mevlânâ “geceyi ikame etme, yola çıkma, yolda olma, vuslat” gibi ifade-

¹⁰⁹ Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, 2/501.

¹¹⁰ *Mesnevî*, 1/3501-3502.

¹¹¹ *Mesnevî*, 6/2905, 2918.

¹¹² *Mesnevî*, 2/3550-3554.

lerle geceden olumlu anlamda bahsetmektedir. Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinde geceye yüklediği bu anlamların/sembollerin ve kullanım şekillerinin bizatihi Kur'an'dan mülhem ve düşünce sisteminde Kur'ânî bakış açısının belirleyici unsur olduğunu, kavramı gelenekteki kullanımını merkeze alarak zenginleştirdiğini söyleyebiliriz.

Kaynakça | References

- Kur'an-ı Kerîm ve Türkçe Tercümesi. çev. Dilaver Gürer-Hayrullah Sofuoğlu. İstanbul; H Yayınları, 2017.
- Ayar, Murat. "Mevlânâ'nın Rubâîlerinde Seyr u Sülûk Metaforu Olarak 'Gece'". *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması*. ed. Ejder Okumuş. 2/41-53. Eskişehir: Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı Yayınları, 2014.
- Baş, Erdoğan. "Kur'an'ın Zamanın Yarısı Olan Geceye Yüklediği Anlam". *Uluslararası İslam Medeniyetinde Zaman Sempozyumu*. ed. Bilal Kuşpınar. 1/41-50. İstanbul: Bilir Matbaacılık, 2016.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-Şaîhîh*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2002.
- Çap, Sabri. "Sünnete Aykırı Dindarlık Tezahürlerine Karşı Peygamber'in Tutumu". *İslam ve Yorum IV*. ed. Serkan Demir-Soner Eraslan. 2/313-341. Malatya: İnönü Üniversitesi, 2020.
- Çatak, Adem. "Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî'nin Nefis Kavramına Getirdiği Metaforik Yaklaşımlar". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 48 (2012), 71-102.
- Çatak, Adem. "Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin *Mesnevî* Adlı Eserinde Su Metaforu". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7 (2015), 35-65.
- Çiçek, Hasan. "Kadîm Üç Felsefe Problemi Bağlamında Mevlana'nın *Mesnevî*'sinde Metaforik Anlatım". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44/1 (2003), 293-311.
- Derdiyok, İbrahim Çetin. "Fuzûlî'nin Türkçe Divânı'nda Gece". *Fuzûlî'nin Türk Kültür ve Sanat Dünyasındaki Yeri*. 1/33-35. Lefkoşa: Yakınoğu Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Ebû Dâvûd, es-Sicistânî. *Sünen*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- İsfehânî, Râğîb. *Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü*. çev. Yusuf Türker. İstanbul 2012.
- Konuk, Ahmed Avni. *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*. haz. Selçuk Eraydın. İstanbul: Kitabevi, 2008.
- Köle, Bekir. "Mevlânâ (672/1273)'nin *Mesnevî*'sinde Gemi Metaforu". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/42 (2016), 1869-1877.
- Köse, Saffet. "Teheccüd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/323-325. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. thk. Nevâf el-Cerrâh. Beyrut 2001.
- Mevlâna, Celâleddin. *Mesnevî*. 6 Cilt. çev. Veled Çelebi İzbudak. Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2018.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn. *el-Câmi'u's-Sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.
- Ögke, Ahmet. "Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinde 'Har (Eşek)' Metaforu". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 8/18 (2007), 19-41.
- Ögke, Ahmet. "Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinde 'Öküüz' Metaforu". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 9/22 (2008), 9-22.
- Tâhirü'l-Mevlevî. *Şerh-i Mesnevî*. İstanbul: Şamil Yayınevi, ts.
- Tirmizî, Ebû İsa. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. 6 Cilt. Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1978/1398.
- Tok, Fatih. "Kur'an'da Geceye Dair Kavramlar ve Eylemler". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/1 (Haziran 2020), 141-165. <https://doi.org/10.18505/cuid.700816>

- Tûsî, Ebû Nasr Serrâc. *el-Lüma' fi Târîhi't-Tasavvufi'l-İslâmî*. thk. Kâmil Mustafa el-Hindâvî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007.
- Uludağ, Süleyman. "Gaflet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/283-284. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Yaşar, Hakime Reyyan. "Kavramsal Metafor Kuramı'nın Kur'ân Çalışmalarına Dahil Edilmesi: Eleştirel Literatür Değerlendirmesi". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/2 (Aralık 2022), 561-581. <https://doi.org/10.18505/cuid.1080841>
- Yesevî, Hoca Ahmed. *Dîvân-ı Hikmet*. ed. Mustafa Tatçı. Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2017.